

*Л. Ю. Сваричевська, О. В. Ясіновська,
Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів*

ДОСВІД ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ПРЕДСТАВЛЕННЯ ІСТОРІЇ ЛІНГВІСТИЧНИХ УЧЕНЬ

Стаття містить матеріали до словника «Загальне мовознавство. Словник персоналій». Подається загальна концепція словника і стаття про І. Ньютона.

Ключові слова: загальне мовознавство, словник персоналій, Ісаак Ньютон.

Статья содержит материалы к словарю «Общее языкознание. Словарь персоналій». Подается общая концепция словаря и статья об Исааке Ньюtone.

Ключевые слова: общее языкознание, словарь персоналій, Исаак Ньютон.

This article contains material to the dictionary «General Linguistics. Glossary of personalities». Served overall concept dictionary and article about Isaac Newton.

Keywords: general linguistics, dictionary of personalities, Isaac Newton.

Пошук нових концептуальних орієнтирів і підходів, за допомогою яких можна було б якнайповніше розкрити світове лінгвістичне надбання, показав, що одним із ефективних шляхів є поглиблене вивчення особистісно-індивідуальної сутності знакових у історії мовознавства постатей. У ділянці гуманітарних наук такий спосіб дослідження називається просопографічним і широко застосовується в історії, соціології, філософії, психології та ін. для реконструювання життєвого світу окремих індивідів на основі дослідження їхніх особистих документів і творів, відгуків про них сучасників, а також критичних матеріалів.

Основна мета просопографічного методу – показати роль і місце тієї чи іншої особистості у створенні культурно-історичних цінностей і знакових координат певної епохи, а також виявити експліцитний або імпліцитний зв'язок з іншими науковими і суспільними діячами. Якщо в минулому цей метод використовувався, як правило, з двоюкою метою – компонування колективної або детальної ідивідуальної біографії для розкриття особливостей життєвого шляху індивіда в певному макро- та мікросоціальному оточенні [3; 4], то сьогодні – це важливий персоніфікований підхід до студій у відповідній науковій ділянці: увага звертається не тільки на опис життя і творчості ключової постаті, а й формулюються її головні ідеї та погляди, вказуються попередники і послідовники у контексті створення певного напрямку або епохально-знакової теорії. Саме в такому аспекті просопографія стає цінним інструментом лінгвістичного дослідження, оскільки сприяє висвітленню історії мовознавства у ключових моментах формування концептуально нової лінгвістичної теорії, провідної ідеї або нових прийомів чи методу дослідження мовної практики [2].

Незважаючи на те, що історія світової лінгвістичної думки знаходить своє відображення в різних за жанром наукових і науково-методичних працях (монографіях, нарисах, хрестоматіях, підручниках, посібниках, статтях, у яких подаються відомості про загальні й часткові питання лінгвістичної теорії, різні мовознавчі напрями та школи), узагальнюючих праць, присвячених широкому колу провідних теоретиків мовознавства та знакових у історії цієї науки постатей (філософів, гуманістів, психологів), у сучасній лінгвістичній науці поки що не існує. Єдиний відомий нам енциклопедичний довідник у цій ділянці [1] обмежений за хронологічним і територіальним принципом. У ньому зібрано біобібліографічні відомості про російських, українських та білоруських учених XVI – поч. XX ст., а отже, він не дає цілісної картини розвитку мовознавчих ідей. Брак інформативно-довідкового видання, яке б містило відомості про широке коло персоналій, які своїми теоріями та ідеями найбільше спричинилися до розвитку лінгвістики, спонукало нас до створення концепції та укладання словника під назвою «Загальне мовознавство. Словник персоналій» (в друці).

Словник має енциклопедичний характер. За своїм змістом він охоплює імена мовознавців різних країн, починаючи від V ст. до н. е. (від давньоіндійських вчених Паніні, Яска) і до сьогодення. З метою представлення цілісної панорами історичного розвитку лінгвістики й урахування специфічних форм національних лінгвістичних традицій, коло персоналій не обмежується іменами фахових мовознавців, а включає також спеціалістів у інших ділянках, теоретичний спадок яких містить вартісні лінгвістичні погляди. Загалом у планованому Словнику розвиток мовознавства буде пов'язано з такими ключовими фігурами, які або висували й обґрунтували евристичну теорію, або кардинально змінювали напрям мовознавчих досліджень, або створювали нові методи дослідження. Відтак ключовою фігурою вважається постать, праці якої вирізняються евристичним та креативним характером і впливом на подальший хід розвитку мовознавства.

Довідник позбавлений оціночних характеристик. Відомості в ньому подаються стисло, по змозі уніфіковано. Статті про найвизначніших теоретиків мовознавства містять дещо ширший обсяг інформації.

Кожна словникова стаття складається з декількох частин: вона включає біографічні відомості; характеристику поглядів з урахуванням ділянок, охоплених творчістю вченого (враховуються основні наукові принципи та аксіоми, різні за ступенем узагальнення закони й теорії, гіпотези); цитати з текстів, короткий словник найхарактерніших термінів, впроваджених, обґрунтованих або своєрідно інтерпретованих вченим; перелік його основних праць, поданих у порядку створення (бібліографія включає найважливіші праці мовою оригіналу та в перекладах (якщо є) доступними мовами); ретельно складений список найважливішої літератури про вченого. Словник супроводжуватиметься ілюстративним матеріалом та покажчиками.

Просопографічні гасла будуть розташовані в алфавітному порядку і пов'язані системою перехресних посилаць, що зробить придатним Словник як для читачів, які мають загальний інтерес до конкретних постатей мовознавців, так і для тих, хто цікавиться окремими напрямами лінгвістики.

Подасмо зразок однієї зі статей, присвяченої Ісаакові Ньютоному.

Ньютон, Ісаак (англ. **Sir Isaac Newton**, 25.12.1642, Англія, Вулсторп, Лінкольншир – 20.03.1727, Англія, Лондон, Кенінгстон (роки життя подано за юліанським календарем, що діяв в Англії до 1752; за григоріанським календарем – 4.01.1643 – 31.03.1727) – англ. фізик, математик і астроном, один з творців класичної фізики. Написав праці з біблійної герменевтики та коментар до Апокаліпсису. Вивчив давньоєврейську мову, досліджував Біблію в оригіналі й у перекладах, а також алхімічні тексти, спираючись на астрономічні розрахунки та на лінгвістичний аналіз, вважаючи, що істина зашифрована в символах. Створив проект загальної універсальної мови в руслі пошуків вчених XVII ст. ідеальної «філософської» мови, за допомогою якої можна було б чітко, ясно й однозначно викладати наукові істини.

Твори. Рукопис «Про універсальну мову». Знаходився у приватній колекції, лише в 50-х рр. XX ст. Ральфу У. Б. Елліоту було дозволено зробити з нього фотокопію й опублікувати. Над проектом універсальної мови Н. почав працювати ще будучи студентом Кембріджського університету (в 1661 або 1662, невздовзі після публікування проекту Дж. Дальгарно).

Філософські погляди. Н. рішуче відкинув принцип Р. Декарта та його послідовників-картезіанців, за яким наукова теорія створюється шляхом розумового пошуку першопричини досліджуваного явища. За Н., в натурфілософії допустимими є тільки такі припущення («принципи», або закони природи), які безпосередньо випливають з надійних експериментів, узагальнюють їх результати. Н. заперечував умоглядні фантазії, але визнавав математичне моделювання явищ. Н., як і Галілей, вважав, що в основі всіх процесів природи лежить механічний рух. Свій науковий метод Н. сформулював у книзі «Оптика»: при дослідженні складних питань аналітичний метод повинен передувати синтетичному, виходячи з експериментів та спостережень за допомогою індукції можна робити загальні висновки. Механістичні погляди Н. створили нову картину світу, побудовану на законі всесвітнього тяжіння і законах динаміки. Його науковий метод затвердився в науці: можна досліджувати явища, сутність яких ще не з'ясовано (напр., елементарні частки); світ може бути пізнаним в силу того, що природа побудована за простими математичними принципами.

Загальні положення про мову. Н. дотримувався думки, що колись Мова була єдиною для всіх народів і відповідала природі речей; сучасна Мова розмежована на окремі мови та діалекти, які не здатні передати систему буття, що складається з різних субстанцій, кожна з яких знаходиться в тому чи іншому стані, положенні або кондиції. А вживання мови в тому й полягає, що одна людина може позначити для іншої, в якому стані та чи інша субстанція є, була, буде, повинна бути тощо. Інтерес Н. до мовних проблем є частиною його наукової діяльності. По-перше, його цікавили логічні способи вираження в мові законів природи (зокр., тих, над якими він працював); тут йдеться про синтез нових текстів. По-друге, ціле життя Н. займався аналізом та тлумаченням вже існуючих текстів – таких, де істина, на його думку, зашифрована в символах (алхімічні тексти, тексти Святого Письма). Н. належать фундаментальні дослідження в галузі філологічного аналізу тексту Письма та його перекладів. XVII ст. – доба розквіту проектів універсальної мови. Від інших проектів проект Н. помітно відрізняється своєю «лінгвістичністю»: в ньому присутня «точка зору мовця»; останній розділ «Про складні способи мови або напрямки» співзвучний із сучасними дослідженнями з семіотики тексту.

Універсальна мова. Створення універсальної мови входило до завдань Лондонської Королівської спілки. Лінгвоконструювання було викликано бурхливим розвитком природничих наук, які потребували адекватних засобів опису. Лінгвоконструювання передбачає етап виділення кодованих смислів, тобто побудову мовної моделі. Від інших проектів робота Н. відрізняється лаконічною, чіткою подачею матеріалу, що сприяє уявленню про граматику як про цілісну систему. Більша частина матеріалу зведено в таблиці, в яких відображено не тільки системи відмінка, числа, часу, але й покладена в основу словотворення (за термінологією Н. – дієвідміни) система семантичної деривації, а також система «складних способів мови», що відображають установки мовця в контексті та інші контекстні зв'язки. Як і записник студентських років, рукопис Н., надрукований у сер. 50-х рр. XX ст., містить розроблену ним абетку мови майбутнього, де поруч з буквами англійського алфавіту розташовані голосні, приголосні та дифтонги універсальної мови. Рукопис загалом – англійською мовою. Н. писав, що це алфавітна таблиця всіх субстанцій (сутностей, реальностей); напроти кожної з них стоїть ім'я, призначене для позначення того ж предмету в Універсальній Мові. В такій мові значення слів відповідають заченням будь-якої мови. В мові-проекті Н. все було класифіковано: тварини і птахи, знаряддя праці й види одягу, почуття (або, як він писав, «пристрасті душі») і хвороби тощо. Тварини, напр., символізувались буквою *t*, знаряддя – буквою *s*, почуття (пристрасті) буквою *b* і под. Суфікси, різноманітні за значенням, утворювали похідні слова відповідно до законів логіки і принципів математики, а також категорій граматики – числа, часу, ступеня, дії, відношення тощо. Початковий проект універсальної мови Н. мав словник, де слова розташовані згідно з класифікацією понять і утворені з 2400 часток. Новий рукопис Н. містив подальшу розробку проекту філософської, логічної мови. Напр, від кореня *tol*, який означав «художник», Н., утворював: *tolv* – «спонування до малювання»; *tolk* – «холст, папір або інший матеріал для малювання, на якому художник ще нічого не намалював»; *tolf* – «олівець, пензлі, фарби та інші знаряддя праці художника»; *tolr* – «малювання»; *tolth* – «незавершена картина»; *tolg* – «завершена картина»; *told* – «те, що намальовано»; *toldr* – «сутність намальованого предмета»; *tolfr* – «композиція і кольори картини»; *tolp* – «головна мета праці художника»; *tolb* – «побічна мета його праці». Деякі зі слів видаються зайвими, однак важливим є сам принцип: свідоме, наукове словотворення, не обмежене ніякими традиціями і нормами, що дозволяє створювати ряди слів із різними відмінками значення, яких, можливо, немає в жодній реальній природній мові. Незважаючи на конструктивний характер опису, робота в цілому сприймається швидше як дослідження, що виявляє універсальні відносини в мові, ніж як проект (до того ж, незавершений) мови, призначений для практичного застосування. Послідовна диференціація змістовних мовних одиниць і поверхневих засобів їх вираження, незалежне виокремлення саме змістовних одиниць зумовили схожість Ньютонова опису мови з лінгвістичними уявленнями останнього часу, а лаконічність і ясність опису підкреслили цю схожість.

Значення творчості. Н. створив нову наукову парадигму – механістичну – з потужним математичним підґрунтям; ньютонівська картина світу стала філософською основою для багатьох наук, як точних, природничих, так і гуманітарних, і стимулювала їх прогрес. Осмислення Н. природи понять у створеній ним універсальній мові послужило основою його наукового світогляду – і тим самим певною мірою вплинуло й на сучасні наукові уявлення. Для сучасних досліджень, що звертаються до глибинного рівня мови, праці з лінгвоконструювання із втіленими проектами універсальних мов набули особливої актуальності. У зв'язку із підвищеним інтересом до семантики (як лексичної, так і синтаксичної), до лінгвістики тексту, окремі частини граматики Н. сьогодні інтерпретуються як рішення задач, актуальних в наші дні. Це числення семантичних моделей словотворення, обчислення семантичних ролей слова в реченні, виявлення паралелізму між синтаксисом слова і речення, аналіз зв'язків у тексті.

Цитати. «Діалекти окремих мов так сильно різняться, що всезагальна Мова не може бути виведена з них так само правильно, як з природи самих речей, яка є єдиною для всіх народів і на основі якої вся Мова була створена із самого початку. Система буття побудована з окремих субстанцій (духів та тіл), кожна з яких знаходиться в тому чи іншому положенні, стані або кондиції. Використовування мови в тому і полягає, що одна людина може позначити для іншої, в якому стані та чи інша субстанція є, була, буде, може бути, повинна бути, бажано, щоб була, спонукається бути тощо. Цього достатньо як вступ до того, що буде далі» («Про універсальну мову»).

«Відмінювання ступенів. Приклад. Нехай *tor* позначає річ, яка є гарячою, холодною або теплою. Тоді *utor* – гаряче, *owtor* – надзвичайно гаряче, *awtor* – дуже гаряче, *awtor* – помірно гаряче, *ewtor* – дуже мало гаряче, *iwtor* – надзвичайно мало гаряче, *etor* – тепло, *iytor* – надзвичайно мало зимно, *eytor* – дуже мало зимно, *aytor* – помірно зимно, *aytor* – дуже зимно, *oytor* – надзвичайно зимно, *itor* – зимно, *ator* – ні дуже гаряче, ні дуже зимно, *ator* – помірно гаряче або помірно зимно, *otor* – дуже гаряче або дуже зимно. Для речей, створених штучно, екстремумами є речі, зроблені чудово і старанно, а також речі, зроблені погано або неретельно, а середніми – речі, зроблені посередині між хорошим та поганим, тобто так, як вони звичайно й робляться. Для природних речей екстремуми – це речі, досконалість яких для їхнього роду більша і, відповідно, менша звичайної, а середні – це речі всезагальної і звичайної досконалості. Якщо перед градаційними буквами ставиться буква *u*, то вони позначають кількість речей. Екстремуми – це позитивні та негативні величини, а середня – нульова величина. Як в часі – будь-який момент береться як середній, тоді попередній час – один екстремум, а наступні – інший» («Про універсальну мову»).

Терміни

Градаційні букви (*gradual letters*) – букви, які вживаються для градації значень ознак чи прикмет («ступенів виразності» ознак, прикмет). **Речі** (*things*) – будь-які реалії, за науковою традицією того часу. **Позначники** (*affections*) – означення, що приєднуються до субстанцій і пояснюють їх. **Конфігурація, або з'єднання** (*conjugation*) – словотворення, що оформлює різні семантичні модифікації вихідного імені. **Конфігурація ступенів** (*conjugations of degrees*) – зміна порівняння із різною мірою вираження як ознак, так і їх носіїв. **Форма** (*form*) – філософська категорія, як в Арістотеля (=ейдос). **Екстремум** (*extremum*) – максимальне значення ознаки (напр., температура може означати й висока температура). **Суб'єкт** (*subject*) – ім'я типової ролі суб'єкта певного предиката, а також ім'я конкретної речі як носія абстракції (сутності, форми). **Агент** (*agent*) – дійсна причина дії. **Пацієнт** (*patient*) – річ як наслідок дії. **Інструмент** (*instrument*) – причина-посередник дії. **Числові голосні звуки або букви** (*quantity letters*) – показники числа в формах, що конструюються.

Публікація праці

Newton I. Of an Universall Language // *Modern Language Review.* – 1957.

Переклад праці на східнослов'янські мови

Ньютон И. Об универсальном языке / Пер., прим. и послесл. Л. В. Кнориной; предисл. В. А. Успенского // *Семиотика и информатика* / Сб. науч. ст. – М. : Русские словари. – Вып. 28. – 1986. – С. 122-159.

Література:

Дмитриев И. С. Неизвестный Ньютон. – СПб, 1999.

Кнорина Л. В. Природа языка в лингвоконструировании XVII века // *Вопросы языкознания.* – № 2. – 1995. – С. 110–121.

Левицкий Ю. А. Исторические открытия в лингвистике // *Вестник Удмуртского ун-та. История и филология.* – Вып. 1. – 2009. – С. 98–106.

Успенский В. А. К публикации ранней лингвистической работы Исаака Ньютона // *Семиотика и информатика.* – Вып. 28. – 1986. – С. 122–123.

Arthur R. T. W. Newton's fluxions and equably flowing time // *Studies in history and philosophy of science.* – 1995. – № 26. – P. 323–351.

Elliott R. W. Isaac Newton as a phonetician // *Modern Language Review.* – № 49. – 1954. – P. 5–12.

Elliott R. W. Isaac Newton's Of an Universal Language // *Modern Language.* – Review 52. – 1957. – P. 1–18.

Slaughter M. M. Universal Languages and Scientific Taxonomy in the Seventeenth Century. – Cambridge : Cambridge University Press, 1982. – P. 141–157.

Література:

1. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. I–III. – Минск, 1976–1978. – 776 с.

2. Ясіновська О. Просопографічний метод у викладанні історії лінгвістичних учень // *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект».* – Миколаїв, 2011. – С. 147–150.

3. *The Oxford English Dictionary. A new English dictionary on historical principles.* – Oxford. – [1970]. – Vol. VIII.

4. *Webster's Third New International Dictionary of the English Language, Unabridged.* – Springfield, Massachusetts, [1981]. – Vol. 2.